

Füzi László

A világ változása

II. rész

Ahogy haladtam előre az időben, s ezeknek a jegyzeteknek az írásában, éreztem, hogy minden, korábbi életünk minden történése ezerkilencszáznolcvankilenc irányába mutatott, ezerkilencszáznolcvankilenc, azaz a társadalmi változások, a rendszerváltás felé. Aztán, amióta kiléptünk az akkori időkből, és a mindenkori jelenből is nolcvankilenchez fordulunk vissza, mérlegeljük, hogy az, ami éppen történt, miképpen következett az akkori időből, vagy éppen miképpen tagadja a nolcvankilences változásokat.

Attól függetlenül, hogy miképpen látjuk a nolcvankilenc óta eltelt időszakot, az akkori változások szükségessége soha senki előtt nem képezi vita tárgyát.

Az én nemzedékem – nemzedékem?, volt olyan, van olyan? – életében a rendszerváltás jelentősége megkérdőjelezhetetlen.

A kádári terror tombolása után, az ún. konszolidáció időszakában eszmélkedtünk, hatvan-nolc vágyaira már figyeltünk, éppen csak figyeltünk, mert hiszen gyerekek voltunk még akkor, inkább csak azoknak az éveknak a hangulatából vettünk észre valamit, a történésekből nyilván keveset értettünk, én a magam tizenhárom évével az ország nyugati felének egyik falujában egészen biztosan semmit nem értettem abból az időszakból.

Eszmélkedésünk során, miközben körülöttünk azt hirdették, hogy annak a rendszernek köszönhetően tanulhattunk, s hogy a rendszernek köszönhetően mindent, rájöttünk, hogy az a világ, amelyikbe beleszülettünk, valójában elzárt bennünket a tágabb világtól. Nem forradalomra készítő tapasztalat volt ez, talán azért sem, mert a forradalmak, legalábbis a történelemkönyvekből megismert forradalmakhoz hasonló forradalmak időszaka Európának ezen a részén is lejárt már, de azért tapasztalat volt, azt akartuk, hogy a körülöttünk lévő világ végre mozgásba kerüljön, változzon. A mi évjáratunkból feltűnően sokan vettek részt, most az irodalmárokról beszélek, az átalakulás előkészítésében, még akkor is, ha az átalakulás vezetői, a politikai vezető réteg tagjai az előttünk járó két nemzedék tagjaiból kerültek ki. Most, hogy már nagyobb, immáron negyedszázadnyi távolságból szemléljük a rendszerváltást, az is látszik, hogy az újabb időszakot, bármilyen politikai táborban is szerepelnek, a nálunknál fiatalabbak formálják. Így politikai, s nem csak irodalmi vonatkozásban is köztes nemzedék lett a miénk.

Az a nemzedék, amelyik nem mutatja meg magát, nem is létezik.

Az én nemzedékem sem létezett, ezért érezhettem magam szinte mindig egyedül.

Útkeresők voltunk, az évjáratomban, képzeletbeli nemzedékemben mindnyájan, külön-külön kerestük az utunkat, a világban számunkra megglehető helyet, pályát, de az irányokat nem mi jelöltük ki.

A régi világba már nem akartunk, az újba még nem tudtunk beilleszkedni, a régi világból már indulásunkkor kiábrándultunk, a remélt újról semmit nem tudtunk, ezért mondani sem tudtunk róla senkinek semmit. Nem találkoztam olyan emberrel, aki a régit felváltó újabb világ körvonalairól legalább pár mondatot tudott volna mondani.

Gyerekkorunkban, amikor a kádári világnak köszönetet kellett volna mondanunk azért, hogy tanulhattunk, már éreztük, hogy a hatalom megbízottjai erősen csúsztattak, mert hiszen tanulhattunk volna másutt is, más országokban is, ha odaszülettünk volna, a hatvanas évek elejétől a korábbiakhoz viszonyítva szinte mindenütt tömegek kerültek egyetemekre és főiskolákra. Ezt nemcsak a mai, hanem az akkori eszemmel is mondom, többekkel beszélgettem erről, tudtuk, hogy a társadalmi mobilizáció, akkor nem ezt a kifejezést használtuk, szinte szükségszerűen vitt bennünket az egyetemekre. Jól bevált forrásomban, Tomka Bélának a huszadik századi Európa társadalomtörténetéről írt monográfiájában ezzel kapcsolatosan a következőket olvasom: „A felsőoktatás expanziója a második világháború után következett be. Ekkor megváltoztak az egyetemekre való bejutás feltételei, s ezzel párhuzamosan a felsőoktatás elit jellege is megszűnt. A korábbiakhoz képest átalakult a tudományágak aránya az egyetemeken, már csak azért is, mert bővült a tanulható tárgyak száma.”¹ Ezerkilencszáznyolcvanban, ugyancsak Tomka Béla adatai szerint, a skandináv országokban 26–32% között volt a felsőoktatásban részt vevők száma a megfelelő korúak csoportjában, a legalacsonyabb viszont Romániában, Albániában és Magyarországon volt, ez 10%-os arányt jelentett.

Abból, amit az adatok sugallnak, valamennyit a magunk időszakában is éreztünk, abból viszont keveset, hiába, zárt világban éltünk, hogy másutt nem hasznosítható tudással bírnak, most a nyelvtanítás és nyelvtanulás totális csődjére és az elméleti képzés akkori hiányára utalok.

Tapasztalataink azonban még abban a zárt világban is megértették velünk, hogy az a világ nem folytatható, mert...

Újra mondom, nem volt folytatható, mert felélte tartalékait, a nyolcvanas évek második felére már külső erőforrásait is elveszítette, mivel nem talált hitelezőkre. A mögötte álló nagyhatalom már nem tudta fenntartani, Nyugattól a kölcsönök visszafizetésének reménye nélkül pedig nem is volt elvárható ez.

Az a világ, amelyikbe beleszülettünk, nem volt folytatható, mert elveszítette a megújulásra való képességét, a felszínen ideológiai normákhoz kötötte magát, ettől csak a cinkos összekacsintás pillanataiban távolodott el. Így vált a társadalom közös tapasztalatává az átalakulás szükségessége. A társadalom élete, gyakorlatiassága és a hatalom pragmatikussága az átalakulás módját, annak békés jellegét is meghatározta. De nemcsak az említett tényezők hatottak ebbe az irányba, hanem az átalakulás végletes megkésettisége is a békés átmenet irányába mutatott. Itt már minden későn történt, ezért talán a felül lévők is azt akarták, hogy gyorsan és a lehető legbékésebben történjen meg az, aminek meg kell történnie. Mindezt annak ellenére mondom, hogy a baloldali fegyveres fenyegetés vagy a munkásárséggal való riogatás visszatérő eleme volt az átalakulás időszakának, így a közvetlen cselekvést választók személyes bátorságát megkérdőjelezni nem lehet. Akkor, amikor a történések lejátszódtak, még nem tudtuk, hogy közben újabb frontvonal is keletkezett, a pénzért való harc, s ebben a hatalom korábbi birtokosai helyzeti előnyből indultak.

1 Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században, i. h.: 447., 459.

Forradalmi jelenetekre, fegyverhasználatra, összeütközésekre azokban az országokban került sor, amelyekben a társadalom nyílt, s ezért a fegyverhasználat mellett gyorsabban döntő diktatúráktól szeretett volna megszabadulni. Szomorú kimondani, mert elvesztett emberéletek vannak mögötte, hogy a magyar társadalom a forradalmi eseménysorokat ezerkilencszáznolcvankilenc decemberében, a romániai felkelés televíziós képsorait nézve élte át.

Ezerkilencszáznolcvankilenc előtt lényege szerint egyközpontú világban éltünk, ez magyarázza, hogy általános, az élet minden területét érintő változásokra volt szükség. Ezért mondhattam az előbb, hogy bárhonnét is indulunk el, bármit is érintünk a nyolcvanas évek második fele kapcsán, mindig ugyanoda, a nyolcvankilenc és a rendszerváltás irányába mutató jelekre találunk rá. Mintha az előző könyvben én is azt kerestem volna, hogy mi volt az, ami az én életemben, vagy a velem történetekben nyolcvankilenc felé mutatott, pedig csak leírtam, csupán pár mondattal leírtam, hogy mi történt velem nyolcvankilenc előtt. Akkor is mondtuk, ma is mondjuk, hogy az életünk át volt itatva a politikával, mióta az eszemet tudom, az életem átítatott a politikával, mondom.

Ezerkilencszáznolcvankilenc számomra, s nyilván mások számára is, a történelemmel való találkozást jelentette. Azt a pillanatot éltük meg, amelyikben a történelem lépett egyet előre. Ott és akkor a személyes élet és a közösségi élet között aligha létezett distancia, az ember a maga törekvései révén élte át a történelmet.

1.

A politikai átalakulás irányába való lassú sodródás valamennyi időre megemelte a múltról való gondolkodást.

A magyar társadalom a változások felé ismét csak a múlt felől közelített. Láttuk, ebben a könyvben is láthattuk, hogy ezerkilencszázötvenhat igazságának felismerése és a Kádár-rendszer erodálódása nagy erővel kapcsolódott egymáshoz egészen ezerkilencszáznolcvankilenc június tizenhatodikáig, majd a köztársaság kikiáltásáig, ugyanezen év október huszonharmadikáig.

Ötvenhat kapcsán számos addig ismeretlen tény, adat, összefüggés került a felszínre, ezek magukhoz rántották a történelem más fontos területeit is, az, ami a történelem és az irodalom kapcsán addig nem jelenhetett meg, ekkor napvilágot látott, azt, amit addig nem lehetett kimondani, kimondták, újságokban, könyvekben rádió- és televízió-műsorokban, amit kimondtak, azt hangosan mondták ki, a történetiség egy pillanatra hangosan uralta a világot. Mondhatnám azt is, hogy a korábbi időszakok történelemhez való ragaszkodásából következett ez, de nem biztos, hogy igazat mondanék, ha ezt mondanám, talán közelebb állok az igazsághoz, ha azt mondom, hogy az adott pillanat következménye volt ez a jelenség. Közben, már a történelemtől való hangos beszéd idején érzékeltük a történelemtől, a történelemben való gondolkodástól, egyáltalán a történelemben való létezéstől való elfordulást, a praktikum és a mindennapiság térnyerését. Szívesen használnám az adott jelennel való szembenézés kényszere kifejezést, de nem vagyok biztos abban, hogy a jelennel való szembenézés akkor társadalmi szinten történt meg.

Ismeretes, Csurka István a Bibó- emlékkönyvben használta a Bibó-felejtés kifejezést, ezt a Kádár-korszakra vonatkoztatta. Bibó (és más gondolkodók) munkássága rövid időre reflektorfénybe került, aztán felejtődött minden. Már nyolcvankilencben megfigyelhető volt, hogy az évtizedes hiányokat pótló munkák, sokszor a korábbi tiltások nyomán raktárakba került könyvek szinte hegyekben álltak a könyvesboltokban, valódi figyelem már nem fordult feléjük.

2.

Nem szeretnék az önmaga sirámaait közüggé emelő értelmiségi pózában tetszelegni, ezért mondom azt, hogy tudom, más a politika által is meghatározott szellemi szféra mozgása és más a társadalom helyzetét, mozgását kifejező közhangulat, noha ennek a két területnek az egymáshoz való kapcsolódása és egymásra való hatása nyilvánvaló.

Abban, hogy a társadalom a mában akar élni, s számos gyakorlati kérdéssel kíván szembenézni, egészséges vonások mutatkoznak meg. Am ha ez a törekvés a tudás és a kultúra tagadásával kapcsolódik össze, akkor félő, hogy a szembenézéshez szükséges kérdések nem a megfelelő szinten fogalmazódnak meg, s nyilvánvalóan nehéz elfogadni azt is, ha a gyakorlat mindenféle elméleti tudás negligálására törekszik.

A nyolcvankilenc körüli években az egész civilizációs rendszer átalakulását figyelhettük meg, a mozgásokat így a fentebbi sorokkal aligha írhatjuk le. Ha elfogadnánk a leírtakat, akkor a múlt felől szemlélnénk azt, ami végbement, a civilizáció átalakulása viszont nem engedi ezt a nézőpontot, nem engedi, hogy gyakorlati jelentőséget tulajdonítsunk annak, aminek nincs ilyen jelentősége.

Magát a jelenséget számos gondolkodó érzékelte, figyelte, magam három kiváló elemző, Balassa Péter, Sándor Iván és John Lukacs írásait követtem.

Balassa Péter pályáján belül önálló szakaszt képvisel a rendszerváltás időszakához kötődő pár év, ekkori, a publicisztikán felülemelkedő, de közéleti, társadalmi kérdéseket tárgyaló írásaiban az új szellemi, társadalmi jelenségek megértésére törekedett, miközben állást foglalt a társadalom lehető leggyorsabb modernizációja mellett. Töredék a korszakhoz című írásában az új civilizációs jelenségeket a következőképpen írta le: „Ha az ember nem akar megfelelni a kornak, a társadalmi misztériumnak, ugyanakkor nem mer »közvetlenül« a csillagokra sem mutatni, félvén a konfesszió eltárcásodásától, vagy rejtett egyeduralkodói hiúságától, akkor beáll a közlékenység vége vagy elcseneveszedése. Felmerül a korszaknak meg nem felelő lehetőségeként az írástudás bőjtje, a tartózkodás a sok nyilvános beszédétől. Felmerül a megvonás és a visszafogás lehetősége, amelyben szinte szándékosan törekszik az ember arra, hogy ne tudja kifejezni magát, mert nem képes magyarázni tovább, miként is gondolja, amit gondol, s egyre kevésbé hisz a »dolgok«, saját szavai megmagyarázhatóságában. Mondhatatlanná váltak a dolgok, illetve egyre több mondhatatlan mondatot mondanak ki – a Szó kultúrája már rég a Szó civilizációjává változott, amelyben a szavak mennyiségi növekedése jelentőségük kihunyásával látszik egyenesen arányosnak. ... Úgy tűnik, vége a történelem-metafizika hallgatólágos uralmának, annak, hogy a történelem gondviselészerűen célszerűvé és vezetetté teszi életünket, amit a szavak által*

*létrejött történeti konstrukciók, a történelem mint verbális konstrukció legitimál. Vége a történelemmitosznak, a Nagy Elbeszélésnek, amelynek mélyén mindig egy kivetített, kielégíthetetlen Grand Self a történelemgo, államego stb. ágál. A megalomán, végtelen individuum helyén talán valami véges személyesség maradhat, amiről azonban – emez új kor elején – nagyon keveset tud még a nyugati ember. ... A Szó teremtő, történeti erejébe vetett konszenzuális hitet a történelem utáni közvetlen akció látványa, a tett ahistorikus és megfellebbezhetetlen technikája váltja fel.”***

*Sándor Iván a rendszerváltás időszakával foglalkozó hármaskönyvét a korváltás, civilizációs változások és a közvetlen társadalmi-politikai történések párhuzamos elemzésével írta meg. Balassa Péter gondolatmenete közel állt hozzá, a helyzet Balassa Péter adta interpretációját a következőképpen rögzítette: „a) a művészet többé nem sorsprobléma a hagyományos értelemben, hanem ornamentális kérdés; b) ezért a tragikum iránti érzékét mint a »klasszicizmus« centrumát fölvaltja az európai ember saját világával szembeni stratégiájaként a végzettel való szembenézés mindenáron való elhárítása; c) a művészet ebben az átalakult formájában másodlagossá válik; a művészet a művészetről előtérbe nyomul eljárással; d) a szubjektivitás mint önkényesség jelenik meg, credója az esetlegesség; e) nem lehet világképről beszélni, mert a nézőpont fogalma messzemenően ideologikussá lett; f) a nagyságról mint lehetőségéről való lemondás következtében kétségessé válik, hogy mi az érték.”****

John Lukacs A XX. század és az újkor vége (1994) című könyvében 1989-et a „rövid huszadik század” és az újkor zárópontjaként tárgyalta, s leírta a bontakozó új civilizáció jellemzőit.

** Balassa Péter itt egyrészt Hermann Hessére utal, aki a saját korát a tárcirodalom korának nevezte, másrészt Babits Mihályra, aki Az írástudók árulása című esszéjében az értelmiségi árulásának azt tartotta, ha már nem mutat a csillagokra.*

*** Balassa Péter: Töredék a korszellemhez, in: Balassa Péter: Szabadban, Liget-könyvek, év nélkül (1993), 73–75.*

**** Sándor Iván: A napnyugtá utáni fényben – Balassa Péter, in: Sándor Iván: Séta holdfényben, Tiszatáj-könyvek, 2004, 38–39.*

3.

Az előbb egy pillanatra felvillant John Lukacs neve.

Ha tehettem, sokat olvastam John Lukacs könyveit, van olyan könyve, amelyiket többször is elolvastam, jólesett a gondolatmenetét követni, írásaiban mindig ott éreztem a gondolkodó embert, mondom.

Írásaiban soha nem helyezte önmagát az olvasója fölé, sok forrást használ, de mindig megőrizte magában a tényekre rákérdező, gondolkodó embert. Írásainak a személyessége is lekötött, mindig éreztem magam is, hogy nem írhatok valamiről úgy, mintha ahhoz, amiről írok, nem lenne közöm.

Elfogadtam azt a tételét, hogy abban, ami valójában történt, az is benne van, ami történhetett volna, nekünk a történelem tanítása során inkább az ellenkezőjét tanították, újabban is találkozunk, John Lukacs is szól róluk, a történelmet a tényekre leszűkítő mechanikus törekvésekkel. Azt, hogy nem a történelmet írja, hanem a történelemről ír, szintén megértéssel fogadtam, a Németh László-könyvemet hasonló elképzelések alapján írtam meg.

Az is lehet, mondom, hogy elképzeléseim nem is voltak arról a könyvről, a bennem élő Németh Lászlóról írtam, s az írás végül az előbb jelzethez hasonlólt eredményezett, mondom.

„Ami »valójában történt«, abban szerintem az is benne van, ami történhetett volna: a tényleges mellett a lehetséges. Ezért nem illenek a történelemre a newtoni vagy descartes-i kategóriák” – mondja John Lukacs. Ezt a tételt azért is olvastam örömmel, mert mindig foglalkoztatott a tények ún. meghosszabbítása, az, hogy a nyilvánvalónál több értelmezési mezőt nyissunk a számukra, s hogy ne lecsupaszítva, hanem teljes összetettségükben lássuk őket.*

* John Lukacs: *Egy eredendő bűnös vallomásai*, fordította: Barkóczi András, Európa Kiadó, 2001, 278.

4.

Most is azt mondom, nem tudom megmondani, mi minden történt ezerkilenc-száznyolcvankilencben.

Látom, mennyire igaz az a kifejezés, hogy a történelem utólag teremődik meg, a történészek könyveiben, azt, hogy mi történt egy ember vagy egy család életében évtizedekkel ezelőtt, azt semmilyen formában nem lehet újjáteremteni, de elmondani sem, még egy személyes hangú monológban sem, noha az is a történelem része volt.

Személyes hangú monológot mondtam, azt mondok én is, s nem emlékiratot írok, az emlékirathoz dokumentumokat kellene felkutatni, korabeli újságcikkeket kellene megkeresnem, kutatóként kellene viselkednem az általam megélt időszakokkal, sőt önmagammal szemben, ezt azonban nem tudom, s nem is akarom megtenni.

Másokkal kapcsolatban sem tudtam megtenni, ezért, végső soron azt hiszem, ezért nem lettem történész-irodalomtörténész. A tudások, a világról alkotott tudások egyik legfontosabbikának tartom, ha egy kiemelkedő alkotó korában elmerülve mindent megtudunk arról, ami az alkotó művét meghatározta, s arról, ami a korból a műveikbe belekerült, mégsem vállalkoztam sohasem arra, hogy egy íróról minden lehetséges adatot összegyűjtsek, Németh Lászlóval kapcsolatban sem tettem ezt meg.

Végső soron azonban azért nem lettem irodalomtörténész, mert nem gondoltam, hogy egy író munkássága, vagy egy önmagában álló mű csupán társadalmi vonatkozásokból megérthető lenne.

Amit az irodalom körül tettem, az nem más, minthogy olvastam, olvastam mindig, kéziratokat, könyveket, szinte folyamatosan olvastam, s gondolkodtam azon, amit olvastam.

Ezt fontosabbnak tartom annál, hogy egy korban elmerüljek, miközben mondom, újra mondom, legjobban a nagy történeti összefüggéseket megmutató könyveket szeretem.

Nem azért nem lettem irodalomtörténész, mert szerkesztő lettem, szerkesztő azért lettem, mert a mindenkori jelen jobban érdekelt a múltnál.

A jelen irodalma is jobban érdekelt a régebbi korok irodalmánál. Most nem a klasszikusokról beszélek, a klasszikusok az utókoruknak többet mutatnak meg önmagukból, mint amennyit saját koruk érthetett belőlük, hanem a klasszikusokat körülvevő irodalomról.

Ha irodalomtörténész lettem volna, azaz ha irodalomtörténész lett volna belőlem, akkor azt mutattam volna meg, hogy egy nagy költő vagy író miképpen kötődött a korához, valójában ez az, amit a magunk idejéből, az utókor idejéből nem láthatunk, mondom.

Kutatás helyett olvastam, időnként elővettem egy-egy dokumentumot, igyekeztem megszólaltatni, talán egy-két összefüggést is sikerült megmutatnom a segítségükkel, többre nem is törekedtem.

Most a magam életén gondolkodom, s azon, amit a korból ezen az életen keresztül láttam.

Nem veszem elő a régi újságokat, jegyzeteket sem készítettem, naplót, úgy, ahogy azt régen értették, a történesek rögzítésére, megörökítésére szolgáló naplót soha nem írtam, így azt sem tudom elővenni, legfőljebb régi olvasmányaimat idézem fel, időnként pedig az adott időszakban megjelent írásaimhoz fordulok segítségért.

Amit most írok, a múltról szól, de a mához kötődik, mondom.

Mai énemmel próbálom megérteni azt, ami a múltban történt velem.

5.

Nem tudjuk, hogy mi történt velünk nyolcvankilencben, írtam az előbb. Valóban nem tudjuk, hogyan éltük az életünket, miközben megtörténtek velünk azok a történesek, amelyek közül egynéhány a történelemkönyvekbe is bekerült, mondom most, de arra, hogy miképpen éltük akkor az életünket, nagyon keveset tudok.

Nyolcvannyolc telét innét nagyon sötétnek látom. Azt tudtuk, hogy Hatvani Dani elmegy a Forrástól, de azt nem tudtuk, hogy ezt követően mi történik a lappal. Azt sem tudtuk, hogy a tágabb világunkkal mi lesz, sikerül-e egyáltalán a változások közepette, merthogy változik a világ, azt éreztük, megőrizni.

A mi életünket mindig egy felülről, a politika által kialakított jövőkép kísérte. Ehhez a jövőképhez nem tudtunk kapcsolódni, bár ez így nem teljesen igaz, mert igaz, hogy a közeli jövővel kapcsolatban szinte semmit nem tudtunk elfogadni belőle, a távoli, békét és földi boldogulást ígérő vízió viszont belekerült a gondolkodásunkba, még a gondolkodásunk szerkezetébe is.

A közelebbi jövővel kapcsolatos derűt viszont nyolcvankilencben éltük meg először. Konkrét alapjai nem voltak ennek a derűnek, csak annyi, csak?, kérdezek vissza most, huszonöt évvel az akkori történesek után, szóval csak annyi, hogy éreztük, megváltozik körülöttünk az élet. Nyolcvankilencre a korábbiaknál derűsebb időszakként emlékszem, mondom.

Erre, a változások előszele által kialakuló derűre emlékszem nyolcvankilencből, minden részleten felülemelkedve gondolkodásomban ez a derű őrződik abból az évből.

Ha felidézek egy-egy fontosabb történetet, akkor annak a történetnek a körülményeit is elő tudom bányászni az emlékezetemből, de ehhez már párperces gondolkodásra van szükségem.

Azt, hogy az életünket akkor hogyan éltük meg, nem tudom felidézni.

6.

Biztosan nehezen éltünk nyolcvankilencben is, gond volt akkor is bőven, mint mindig, a kölcsönök fizetése, fizettük a lakás részleteit, de ezt csak a mindig nehezen megélt hónapok tapasztalata és a most átnézett inflációs adatok alapján mondom, az életnek erre a részére nem emlékszem. Arra emlékszem, hogy szinte naponta jártam a könyvesboltokba, mindig jött valami új, korábban tiltott területekkel foglalkozó könyv.

A könyveknek, lapoknak ez az áradata számomra talán a szamizdatban megjelenő Beszélő háromszázegyes parcellával foglalkozó számával kezdődött, ebben a stencilezett számban fényképek is voltak az ötvenhatban kivégzettek feltételezett elföldelési helyéről.

Ötvenhat nyolcvankilencre a legalitás részévé lett, a korábbi tiltott téma hatalmas példányszámban kiadott könyveket hívott életre. Most a Tóbiás Áron által szerkesztett In memoriam Nagy Imre című könyvet veszem le a könyvespolcra, egyike a legalaposabb dokumentum- és emlékezőgyűjteménynek. Tóbiás Áront ismertem, valamikori rádiósként interjút készített Németh Lászlóval, ezt olvastam, egyszer együtt mentünk ki Kecskemétre Lakitelekre Lezsák Sándorhoz, most, kettőezer-tizenötben a könyvfesztiválon leültem mellé beszélgetni, kiadója sátra előtt egyedül ült, a Megmentett hangszalagok című könyve már keveseket foglalkoztatott.

Egyszer majd valakinek össze kell gyűjtenie a rendszerváltás irodalmát, legfontosabb dokumentumait is.

Össze kell gyűjtenie valakinek, mondom, a rendszerváltás dokumentumait, de aligha történik majd ez meg, ezt rögtön hozzáteszem ehhez a mondathoz. Aligha történik meg, mert ez a terület körülhatárolhatatlan, s mert a változások az élet minden területét érintették, mondom.

Próbálom áttekinteni, a múltnak mely nagy területei bukkantak elő a rendszerváltás időszakában. Rendezem magamban mindazt, amire emlékszem, aztán kellő felülemelkedettséggel azt mondom, minden olyan terület, amelyik valamilyen politikai vagy ideológiai töltettel bírt. Nemcsak a huszadik század eltűntetett, lehazudott, átnevezett történései, hanem minden jóval korábbról is, amit a politika a maga számára kisajátított, mondom.

Ha valaki végigkövette ezt az időszakot, mondjuk, végigjegyzetelte az újságokat, akkor fontos történelmi ismeretekre tehetett szert, akár a Kossuth vagy Széchenyi alakja körüli vitákra gondolok, akár a huszadik század egészének politikai-ideológiai életére. Magyarországon a Monarchia berendezkedésétől, a huszadik század első évtizedének polgári radikálisaitól kezdve Tisza Istvánon, Károlyi Mihályon, Kun Bélán, Bethlen Istvánon Horthy Miklósig, a második világháborúig, a kiugrási kísérletekig, a holokausztig, a koalíciós időkig, aztán

Rákosiig, a Rajk-perig, Kádárnak a Rajk-perben játszott szerepéig, aztán ötvenhatig, az ötvenhat utáni megtorlásokig, a Kádár-rendszer különböző szakaszaiig mindenről vita folyt, mindenről új adatok kerültek elő, így jutottunk el egészen Kádár Jánosnak ötvenhat leverésében betöltött szerepéig, s Nagy Imre halálra ítéeléséig.

Ami elmaradt, ekkor még elmaradt, de végérvényesen később sem rendeződött, az az ügynökvilág létével való szembenézés volt. Sokan akkor szereztek tudomást arról, hogy lehallgatták őket, amikor az apró lehallgatókészülékeket leszerelték a munkahelyi irodájukból vagy a lakásukból. A Dunagate-botrány nyilvánvalóvá tette a folyamatosan zajló iratmegsemmisítéseket is, a megfigyelők jelentéseinek, vagy legalább neveinek a nyilvánosságra hozatala azonban elmaradt.

Mégis, még így is összeomolhatott volna bárki mindattól, amit ekkor megtudott, mondom.

7.

Egy, egyetlenegy téma a sok közül a Kisszelmencet és Nagyszelmencet elválasztó határ ügye.

A berlini fal létének hangsúlyos megjelenése a nyilvánosságban, Magyarországnak a határzár megszüntetésében, s így a német egység megteremtésében játszott szerepe a hazai közvéleményt érzékennyé tette a határokkal kapcsolatos kérdések iránt.

Kárpátalja iránt önmagában is nőtt az érdeklődés. Igaz, nem úgy, s nem olyan mértékben, mint Erdély iránt, de már önmagában az a tény, hogy a kárpátaljai magyarság közvetlenül a szovjet birodalom része volt, növelte az érdeklődést irántuk.

Azt is mondhatnám, hogy a legvidámabb barakkból figyeltük a valódi barakkban élők életét, s megdöbrentünk azon, amit láttunk. Nem csak a szegénységen, noha ha erről esett szó, mindig megjegyeztem, hogy Kárpátalja a Szovjetunió nyugati csücskéhez tartozik, következésképpen annak a birodalomnak az egyik leggazdagabb része, hanem magán az életen, mondom. Azon, hogy a fiatalok a szovjet hadsereg katonái lettek, s vitték őket oda, ahova a birodalom érdeke megkívánta, a költő Vári Fábán László például az NDK-ban volt szovjet katona, itt jegyzem meg, hogy a vajdasági Sziveri János Gospič-ban volt katona, ma az autópálya kanyarog arra, mások, barátaim is, másutt, idegen nyelvi környezetben, nem tudom, hogyan élték túl katonáskodásukat, s azt sem, hányan pusztultak ebbe bele. Hallottuk az értelmetlenségeket, azt, hogy a családokat a távolságok hogyan szakították szét, olvastunk a központosított pártirányításról, s egyszerre csak testközelbe került Kárpátalja és a kárpátaljai magyarság.

Nyolcvannyolcban a kárpátaljai írók estjét rendeztük meg, Balla D. Károly, Finta Éva, Horváth Sándor és Vári Fábán László vett részt ezen, az első közt volt ez az országban, ezt követően egész családok ismerkedtek a vendégeinkkel, még vacsorázni is hívták őket, sokan akartak segíteni nekik.

Ezzel csak azt akartam jelezni, hogy a hazai közvélemény nyitott volt Kárpátalja irányába, így Zelei Miklósnak a Kisszelmenc-Nagyszelmenc közötti határzáróról

írott könyvét érdeklődés fogadta. Zelei az akkori rendszer embertelen és személytelen világát a hétköznappal való találkozásában ragadta meg, azt mutatta be, hogy az egyetlen éjszaka felhúzott határzár miképpen szakította ketté egy falu családait, miképpen hatolt be az életükbe és tette nehezebbé azt.

Könyve német kiadása elé írott bevezetőjében Zelei Miklós így foglalta össze a határ történetét: „A magyar ikerfalú 1920-ig egy évezreden át Magyarország szerves része volt az északkelet-magyarországi Ung vármegyében, Ungvár (Uzsgorod) megyeszékhelytől délre. Ezután kezdődött kalandos élete. Kisszelmenci emberünknek lakhelyei felsorolását ma azzal kell kiegészítenie, hogy jelenleg a két emberöltő alatt összeomlott Szovjetunió utódállamának, az 1991 végén megalakult Ukrán Köztársaságnak az állampolgára. Az ő története olvasható ebben a könyvben. És szülőfaluja nagyszelmenci (Vel'ké Slemence) felében élő testvérének, rokonának, barátjának, szerelmének: a mi másik emberünknek a története, akiről mindaz elmondható, ami kisszelmenci emberünkről – csak egy kicsit másképpen. Nagyszelmenci öregünk is az Osztrák–Magyar Monarchia alattvalójaként született, utána Magyarország, aztán Csehszlovákia állampolgára, majd az első bécsi döntés – 1938. november 2. – után újra magyar honpolgár. A második világháború befejezésekor azonban szétváltak az utak: a Szovjetunió nyugatra tolta határait, és új határával Kisszelmencet elvágta Nagyszelmencről. Nagyszelmenc az alig másfél emberöltő múlva kettéválással megszűnt Csehszlovákiához került: nagyszelmenci emberünk ennek következtében ma szlovák állampolgár. Kisszelmenc Ukrajnában van, Nagyszelmenc Szlovákiában, s közöttük az országhatár. ... 1944–45-ös kettévágásukkal az eleven ikerfaluból fuldokló zsákfalú lett, gazdasági, kulturális, lelki holttér. Nagyszelmenc a szovjet – 1991-től az ukrán –, Kisszelmenc pedig a csehszlovák – 1993-tól a szlovák – határnál véget ért. A zsákfalulét hatásait szemléletesen mutatják a demográfiai adatok. Kisszelmenc lélekszáma 1910-ben 278, Nagyszelmencé 844. Összesen: 1122. Kisszelmenc lakossága 2007 végén 222, Nagyszelmencé 600. Összesen: 822. A fogyatkozás: 300. Több, mint egy egész Kisszelmenc. Sztálin 1944–45-től emelt vasfüggönye a faluban a Szovjetunió összeomlása után is állt. A berlini falat 1989 novemberében végre sikerült ledönteni. A két Szelmencet ma is határ választja el. Mihelyt gyűjteni kezdtem 1994 szeptemberében A kettézárt falú című dokumentumregényem anyagát, azonnal tájékozódni kezdtem afelől: milyen próbálkozások történtek addig annak érdekében, hogy a jelenleg is majdnem százszázalékosan magyarlakta ikerfalú ukrainai és szlovákiai része között határátkelő nyíljk. Ezekről a sajtóban hírt adtam, s magam is bekapcsolódtam a határnyitás emberi jogi munkájába. Első látványos akciónk 2000. április 15., A kettézárt falú első kiadásának bemutatója volt. Kértük az ukrán és a szlovák hatóságokat, hogy a könyvbemutató alkalmából Szelmenc lakosai számára egy napra nyissák meg a határt. Nem sikerült. Elkezdtük kora délelőtt a könyvbemutatót a vasfüggöny kisszelmenci oldalán, de nem a határőrség, hanem még a falu közigazgatási területén, erős hangosítással. A könyvbemutatót a nagyszelmenciek a vasfüggöny túloldaláról követték. Ezután fölkerelkedtünk, s hosszú autó- meg buszkaravánnal átkeltünk az ungvár-felsőnémeti (Vyšné Nemecké) határállomáson, két óra múlva megérkeztünk a vasfüggöny nagyszelmenci oldalára, folytattuk a könyvbemutatót, amelyet immár a kisszelmenciek követtek a szögesdrót túloldaláról. Ezt követően Szelmenc lakói 2001.

augusztus 8-án közös petícióban követelték a pozsonyi és a kijevei kormánytól, hogy az ikerfaluban nyissanak gyalogos határátkelőt. A pozsonyi belügyminisztérium a petíciót formai okokra való hivatkozással elutasította; Kijev válaszáról nincs tudomásom. Két évvel később, 2003. október 18-án Szelmenc lakói falujuk országhatárán egy kettévágott székely kaput állítottak fel. A kapu egyik felét Szlovákiában, másik felét Ukrajnában. ... A falu népe erre az alkalomra is kérte az egynapos határnyitást. A kérésnek ezúttal sem tettek eleget. Eközben Szelmenc és lakói emberi jogai durva megsértésének híre bejárta a világsajtót. A kitartásnak és a jó szervezőmunkának köszönhető, hogy 2004. április 21-én az Egyesült Államok kongresszusának emberi jogi frakciója meghallgatást tartott Washingtonban a Nagy- és Kisszelmenc közötti határátkelő megnyitásának ügyében. A meghallgatásra meghívták a kisszelmenci és a nagyszelmenci polgármestert, valamint e sorok íróját mint szakértőt: három magyar három ország útlevelével érkezett a Ronald Reagan Washington National Airportra. A meghallgatáson, amelyet Diane E. Watson demokrata párti Los Angeles-i képviselő vezetett, megjelent többek között Szlovákia washingtoni nagykövete és az ukrán nagykövetség politikai tanácsosa, valamint amerikai, európai és magyarországi médiumok képviselői. A washingtoni esemény nagyot lendített a szelmenci határnyitás ügyén. Megmozdult az Európai Parlament, az Európa Tanács. És még ugyanaz év december 7-én a magyar Országgyűlés Külügyi Bizottsága is meghallgatást tartott, amelyen előadtam, hol tart a szelmenci határnyitás ügye. Ezt megelőzően, 2004. május 1-jén az ikerfalut kettézáró sztálini vasfüggöny az Európai Unió aranyfüggönyévé változott át. A nagyszelmenci falu széle azóta az Európai Unió keleti határa.

A nemzetközi nyomásnak köszönhetően a következő év elején Szlovákia és Ukrajna végre elhatározta, hogy Szelmencen gyalogos-biciklis nemzetközi határátkelőt nyit. Kitzúzték a dátumot is: szeptember 10. Másnap reggel fél kilenc előtt az ukrán határőrség lebontotta a vasfüggönynek azt a részét, ahol a két falurész egyetlen főutcáján a könnyűszerkezetes határállomás épült. Másutt megmaradt, és áll jelenleg is: őrtorony, drótkerítés szöges-drót-biztosítással, elektromos jelzőrendszer, határszántás. A szeptember 10-i határnyitás azonban nem jött össze. Elkezdődött a halogatás, mindent hallgatás övezett, nem lehetett tudni semmit. És teljesen váratlanul, 2005. december 21-én nyilvánosságra hozták, hogy karácsony előtt egy nappal, december 23-án reggel megnyitják az átkelőt. A történet a kelet-közép-európai kisállamok, győztesek és álgyőztesek kisszerűségének hatalmas méreteiről beszél. A földkerekség első számú hiperhatalmánál kell előszobáznunk azért, hogy egy minden stratégiai jelentőség nélküli kis falunak megkönnyítsék az életét. Ukrajna pedig hiába olyan nagy, ebben az ügyben csupán egy óriás kisállam, semmi több. Reggel nyolctól este nyolcig, napi tizenkét órát tart nyitva az Európai Unió szelmenci határa. De az abszurd birodalmában semmi se úgy sikerül, ahogy azt a messzi hivatalok lehúzott redőnyei mögött elgondolják. Kisszelmencen Kijev szerint jár az óra. Amikor ott reggel nyolcat mutat a kijelző, a nagyszelmenci harang még csak hetet kongat. Hiába szabadult ki a mi emberünk lélegzetvételnyi időre a kihallgatásról! Ukrajnából már kijöhetett, de Szlovákiába még nem mehetett be. Este pedig ugyanígy, csak fordítva. Emiatt a napi tizenkét óra nyitvatartás tízre csökkent. Aztán nagy nehezen összeigazították óráikat a hatóságok: megszületett a szelmenci idő. Ez a különös idő újabb abszurdításokat hoz nekünk. Kisszelmencről vízum kell Nagyszelmencre. Mind a Szlovákiába, mind a Magyarországra szóló vízum a schengeni egyezmény életbe lépé-

séig, 2007 karácsonyáig ingyenes volt. A kisszelmenci magyarok szívesebben váltottak magyar vízumot, mert fél évig volt érvényes, és több alkalomra szólt. A szlovák vízummal csak egyszer lehetett Nagyszelmencre átmenni, viszont a vékonyka, harminckét oldalas ukrán útlevelelben egy egész oldalt elfoglalt. Az útlevelel pedig drága: egy szerényebb havi fizetés összegét is elkéri érte – egy olyan vidéken, ahol nyolcvan-kilencven százalékos a munkanélküliség. Úgyhogy a kisszelmenci magyarok 2007 novemberében még magyar vízummal látogattak Ukrajnából Szlovákiába, nagyszelmenci rokonaikhoz. A hatóságok azonban hoztak egy olyan szabályt, hogy a magyar vízum Szlovákiában tranzitvízum: a kisszelmenci magyarokat, miután átsétáltak a gyalogos határátkelőn, a nagyszelmenci önkormányzat díjtalanul elszállította olyan ötven-hatvan kilométerrel odébb, a szlovák–magyar határra, ahol az egyik magyar kisváros, Sátoraljaújhely szélén „betranzitáltak” Magyarországra, a határ magyarországi oldalán sétáltak egy fél órát, majd visszamentek a határ szlovákiai oldalára. Útleveleikbe begyűjtötték a szükséges bélyegzőket, és már röpkülhetett is a busz vissza oda, ahonnan elindult velük. Dél is elmúlt a ki-be járkálással, fél nap maradt a rokonokra. Aki nem »tranzitált«, annak súlyos pénzbüntetésre kellett számítnia. Miféle újabb abszurd eseményekkel folytatja Szelmenec történetét a jövő? Ezt egyelőre nem láthatjuk.”*

* Zelei Miklós: Saját idő, Előszó A kettézárt falu német kiadásához, Forrás, 2009. július – augusztus, 143–150.

Zelei Miklós könyve: Zelei Miklós: *A kettézárt falu*, Adolf Buitenhuis fényképeivel, Ister, 2000. A német kiadás: *Das entzweigesperrte Dorf*. Fordította: Schäfer Tibor. Gabriele Schäfer Verlag, Herne 2009. A borító Heltai Csaba fotójának felhasználásával készült.

8.

Ebben az időszakban kezdtem olvasni Márai Sándor munkáit is.

Előbb nem is nagyon kezdhettem volna, mondom.

Igaz, korábban is olvastam Márait, de ami a kezembe került tőle, az még ízelítőnek is kevés volt. Magyar szakos voltam, a huszadik századi magyar irodalommal foglalkoztam, Márai kortársaival, de a könyveihez nem értem hozzá.

A fordulatot ebben az esetben is a nyolcvankilences változáshoz vezető folyamat készítette elő. Az irodalmi világban egyszer csak egyre többet beszéltek róla, felmerült a művei kiadásának kérdése is, legalábbis a reformmezbe öltözködő hivatalos világ önmagát a Márai-munkák megjelentetésével is szeretne volna nyitottnak mutatni. Egyszer ellátogatott hozzánk Furkó Zoltán, beszélt az amerikai útjáról, ennek feladata alighanem Márai hazatérésének és munkái hazai megjelentetésének előkészítése volt. A halálra készülő idős mester azonban nem engedett, ekkor tett nyilatkozatában, mint másutt is, naplóiban és leveleiben leszögezte, hogy addig, amíg Magyarország területéről nem vonják ki a megszálló szovjet haderőt, s a magyar nép szabad, demokratikus választásokon nem dönt a sorsáról, addig munkái kiadásába nem egyezik bele.

Ezerkilencszázkilencvenre e kérdés körül minden megváltozott. Ezerkilencszáznyolcvankilenc február huszonegyedikén Márai Sándor öngyilkosságot követett el, a rendszerváltozás folyamatában ez a tény komoly sajtónyilvánosságot kapott, kilencven tavaszán lezajlottak a szabad választások, így munkáinak a megjelentése már nem ütközött akadályokba.

A kilencvenes esztendő könyvhetén már Márai Sándor Naplóját olvastam. Furkó Zoltán Márai Sándor üzenete című könyve 1990-ben jelent meg a Püski Kiadónál. Egészen sajátos kötet, a szerző 1988-ban Márai Sándornál, San Diegóban tett látogatását írja le, a látogatás célja nem fogalmazódik meg a könyvben, de sejthető, hogy a hazai irodalmi és politikai világ üzenetét vitte Márainak, a hazatérésre akarták rávenni. A politikai erők közt ellenzékiek is szerepelnek, Furkó Zoltán sűrűn hivatkozik Soros Györgyre és Vásárhelyi Miklósról. A könyvben sűrűn, nagy terjedelemben idéz Márai írásaiból, s számos Máraitól származó, s Márainak írott levelet is közöl, a források megjelölése nélkül. Hosszan idézi a hangszalagra rögzített, Máraival folytatott beszélgetéseit. Az egész történetben az a legmeglepőbb, hogy Márai megnyílt Furkó Zoltán előtt, fogadta, s bizalmas beszélgetéseket folytatott vele, miközben minden látogató elől elzárkózott. Mindezzel együtt a könyv jó bevezetőt jelentett a számomra akkor még ismeretlen Márai világába.

9.

Márainak a naplói állnak hozzám a legközelebb.

Önmagában is hatalmas jelentőségű, hogy ez a szinte egész századot, de legalábbis a rövid, ezerkilencszáztizennégytől ezerkilencszáznolcvankilencig terjedő rövid huszadik századot megragadó naplófolyam a maga ma még meg nem becsülhető, de majdhogynem tízezer nyomtatott oldalnyi terjedelmével a rendelkezésünkre áll. Az időhatárok megjelölésére ne szisszenjen fel senki, igaz, hogy az első, formailag is a napló jegyeit magán viselő kötet az ezerkilencszáznegyenhármassal kezdődik, de Márai korábbi személyes hangoltságú írásaival az előzmények könnyedén felépíthetők, talán nem ragadtatom magam el túlságosan, ha az Egy polgár vallomásai című hatalmas vallomását is ebbe a sorba állítom be, nem beszélve a Föld, föld!... című kötetéről, melyet naplójában az Egy polgár vallomásai harmadik kötetként említett.

Számomra kétségtelen, hogy ez a vallomás- és naplófolyam Márai Sándor fő műve, alighanem a huszadik század irodalmából is kitörölhetetlen mű és dokumentum egyszerre. Elsőként a személyessége érintett meg, aztán a huszadik század sajátosságait kereső figyelmemet kötötte le, nyolcvankilenc táján ennek kapcsán volt mit megjegyezni, de azt hiszem, már a kezdeteknél többről volt szó. Márai naplóinak titka, irodalmi és történelmi adalékokon túlmutató sajátossága az, hogy képes az egzisztenciát szembeállítani a történetekkel. Elképzelhető, hogy rossz kifejezést használtam, Márai nem állította szembe magát a történetekkel, nem volt azonos súlyú velük, ennek a századnak a történeteit egyébként is vad, kiszámíthatatlan erők irányították, de érzékelte, figyelte ezeket az erőket, s önmagában értékelt őket. Az általa megteremtett térben elemezni, értékelni tudta a század legfontosabb mozgásait, történeteit, ez adja naplójának a jelentőségét.

Jelentőségéhez képest méltatlan az, ami a naplók kiadása körül történt. Márai egyes naplókötetei Nyugaton jelentek meg, az író rendelkezésére álló anyagiak függvényében erős rövidítésekkel, húzásokkal. Az Akadémiai Kiadó és a Helikon Kiadó közös életműsorozata

ezeket a köteteket vette alapul, a Vörösváry Kiadó a hiányokat az Ami a Naplóból kimaradt című kötetekkel pótolta, ám a teljesség így sem, a két kiadást összeolvasva sem teremtdőött meg, ezért vált szükségessé A teljes Napló című kiadás. Ez jelenleg, 2015 nyarán, a tizenötödik köteténél tart, és 1973-ig jutott el.

Ma más megoldás már nem képzelhető el, mint az, amelyet A teljes Napló szerkesztője, Mészáros Tibor követ a feljegyzések egészének közlésével.

10.

Tudnunk kell, az a Napló, amelyet Márai Sándor elképzelt, a személyességet a mű szintjére emelő objektivitással, kellő részletezettséggel, de a mű teljességét magában hordozva már soha nem fog megjelenni. Az, ami a naplófolyamból Nyugaton, még Márai Sándor életében megjelenhetett, erős rövidítésekkel jelent meg, ezért tűnt el belőle az, amit Márai műként szeretett volna látni. A teljes Napló a bejegyzések folyamat adja, nem is tehet mást, ezért feloldódik benne az, ami a mű lett volna.

Úgy, ahogy mi látjuk, kivételes jelenség, de nem tudjuk, hogy az, aki folyamatosan, majdnem fél évszázadon keresztül írta azt a naplót, miképpen szeretne volna látni a maga munkáját.

Vesztesége, veszteségünk a huszadik század számlájára írandó, mondom.

11.

Minden nagy írónak megadatik egy kor, egy időszak, amikor az érdeklődés a művei felé fordul. Márai életének az első korszakát ez az érdeklődés végigkísérte, Magyarországról való távozása után azonban elvesztette ezt az érdeklődést, olvasói nem fértek, nem férhettek hozzá a munkáihoz. A nyolcvankilenc utáni időszak mintha ezt pótolta volna, noha azt, amit valakinek az életében elvesznek, nem lehet pótolni a halála után.

Nyolcvankilenc után, amikor Márai művei újra megjelenhettek Magyarországon, komoly érdeklődés fogadta a munkáit. Kiadták az életműsorozatát, egyes munkái önállóan, sorozaton kívül is megjelentek. Azóta e téren minden megváltozott, A teljes Napló megjelentetése jelentősebb visszhang nélkül zajlik, beszélni egyáltalán nem beszélnek róla, példányszáma feltehetően alacsony, pedig a huszadik század egyik alapművéről van szó.

Ha ma még olvasnak Márait, akkor a különböző tematikus válogatásokba szorított mondatait olvassák, afféle aranyigazságok hordozóiként, íróként való megbecsülése mára már eltűnt.

A ma szépírói közül legerősebben Végel Lászlóra hatott a naplóíró Márai. Végel a maga naplójegyzeteiben sűrűn hivatkozott Máraira, ezekből a Máraira hivatkozó jegyzetekből külön válogatást is készített.

Végel László a maga válogatásának az összegzéseként írta a következőket: „...elég későn, a hetvenes években, huszonevésen ismerkedtem meg Márai Sándor munkásságával. Az idő tájt már elviharzott a fejem felett a 68 reménye, magammal és magamban annak utó-

*védharcait vívtam. Az Egy polgár vallomásait, amelyet Babits Halálfiái mellett a legjobb magyar regények közé sorolnék, azzal a tudattal olvastam, hogy az a típusú polgár többé nem létezik. Teljesen ismeretlen volt számomra Márai polgára. A faluvégéről a plebejusi szocializmust hoztam magammal, nyilvánvaló, hogy a polgár eszményét szkeptikusan fogadtam. Manapság is ezek a dilemmák kínoznak, mert bár a polgárról tűnődöm, kénytelen vagyok belátni, hogy környezetemben továbbra sem létezik független, önérzetes, saját erejére támaszkodó polgári réteg. ... Letűnt a polgárság kora, de helyébe nem lépett semmi más. A polgár helyén sötét úr keletkezett, amely mindannyiunkat felzabál. Vajon újjászületik-e a polgár, kérdeztem Márait lapozgatva. A berlini fal ledöntése után reménykedtem, ellenben manapság egyre nagyobb a kételyem. Vajon mit jelent a 21. században polgárnak lenni Kelet-Közép-Európában? Előveszem a régi naplójegyzeteimet. A hetvenes években írottakat sehol sem közöltem, maradjanak ismeretlenek továbbra is. Sorra veszem a későbbieket. Éppen rám szakadt a háború, elvesztettem a munkahelyemet, és az utcára kerültem. Miféle polgár? A nagy felfordulás hatására úgy döntöttem, hogy az újabb naplójegyzeteket nyilvánosságra hozom. Az 1990/91-es naplójegyzeteket a belgrádi Borbában közöltem, mert az volt az egyetlen hely, ahol akkoriban szabadon meg lehetett jelenni. Ezek a jegyzetek könyv formában is megjelentek a budapesti T-Twins kiadásában (Wittgenstein szövésszéke, 1995). Aztán hosszabb szünet következik. Kétezer áprilisában újra belekezdtem a naplóírásba. Talán azért, mert bíztam benne, hogy a polgárnak van esélye? Vagy pedig, miként azt az első bejegyzések is bizonyítják, rádöbbsentem, hogy nincs esély, és nem is lesz. Ezért maradt a napló, amely számomra a szabadság egyre kisebb körét jelentette.”**

* Végel László: *Naplójegyzetek Márairól*, Forrás, 2014. július–augusztus, 171–172.

12.

Annyi mindennel együtt a mindent átforgató korváltásban az utókor, vagy inkább az utókor reménye is eltűnt.

Nem tudom, a valamikori nagy írók, akikre ma hivatkozunk, hittek-e az őket elismerő utókorban, avagy a magunk reményét, s így önmagunk igazolását vetítjük vissza más korokba.

Ma, ez látszik a kormozgásokból, a kánonképzésekből, mindenből, ha valaki nem fogadtatja el magát a saját korában, akkor később sem fogadják el, a későbbi korok nem fordulnak majd vissza senkiért, mondom.

Csokonai szépen, sokat idézhetően szépen és reményt keltően írta Magyar! hajnal hasad! című versében: „Ezt minap egy jámbor magyar énekelte, / S benne a huszadik századot képzelte”, azaz úgy remélte, hogy majd a huszadik században érteni fogják a gondolkodását. Hasonló elképzelések mutatkoznak meg a Dr. Földi sírhalma felett című versében, bér kevésbé sűrített formában: „Mégis becsetlen pusztá bogács fedi / Hadház homokján szent tetemid helyét, / Még sincs, ki lantján a Dunához / Így keseregne: Kimúla Földi! Nincsen! De nyűgodj e ligetek megett, / Nyűgodj, dicső test: énvelem is csak így / Bánik hazám, bár drága vérem / Érte foly, érte fogy, érte hűl meg. // Lesz még az a kor, melybe felettem is / Egy hív magyarnak lantja zokogni fog. / S ezt mondja népünk: / Óh, miért nem / Éltek ez emberi századunkban?!”

Ady a Csokonai Vitéz Mihály című versében visszafordult Csokonaihoz, s más visszafordulásokról is tudunk, ezek azonban nem növelik az utókorba vetett hitünket. Ady írta: „Akarok egy valakit látni, / Aki szebben hal, hogyha hal, / Aki a fajtáját átkozta / S aki magyar volt, nagy magyar.” // 'Egy századdal előbbre lássak / S lássam, aki engem idéz. / Szomorú sarjamat hadd lássam, / Aki ismét Vitéz, Vitéz.' // S amikor a hajnal szétharsant, / Rongyos mécsese lánginál / Furcsát látott s szomorún halt meg / Csokonai Vitéz Mihály.”

13.

Most, mai énemmel, gondolkodásommal lépek bele az akkori önmagammal foglalkozó írásba. Tegnap este az eltett folyóiratszámok közül elővettem egyet, a Kalligram kettőezer májusi számát, a szám egésze a száz éve született Márai Sándorral foglalkozott. Az összeállításra nem emlékeztem, magára a számra sem, a benne lévő képekre sem, tizenöt év távlatából már nem élt bennem ebből a számból semmi. Számos könyv, folyóiratszám fizikailag is él bennem a tipográfiáját, a képanyagát tekintve is, erre a számra viszont nem emlékeztem. Míg lapozgattam, és mintegy újraolvastam, újra olvasója és új olvasója lettem egy régi számnak, merthogy a rengeteg más szöveg eltüntette az emlékezetemből ennek a számnak az írásait és képeit, állandóan azt mondtam, ezt ma így már nem lehetne összeszedni, megszerkeszteni. Az írásokból sugárzik a friss élmény, a megismerés és a szembenézés öröme, az olvasás tapasztalata. Ez az, amivel ma már egyre ritkábban találkozunk. Szakemberek vannak még, de olyan írók, akik a maguk Márai-élményéről beszélnének örömmel és boldogsággal, nem túlzás ez a kifejezés, egyre ritkábban találhatunk...

Ahogy ezt a Márai-számot nem lehetne ma úgy összeállítani, ahogy azt tizenöt évvel ezelőtt Hizsnay Zoltánék megtették, a magyar irodalmi folyóiratok számos emlékezetes összeállítását sem lehetne ma már összerakni.

Az irodalom mint közös tapasztalat eltűnik az életünkéből.

Az említett Kalligram-szám három fontos tanulmányából másolok ide néhány mondatot. Fried István írta: „A Márai-életmű 1989-ben érkezett el az új periódusba. Immár szabadon folytatódhatott a recepció, megkezdődhetett az életmű filológiai feldolgozása, anyaggyűjtés és esztétikai értékelés, kontextusba helyezés és szembesítés. A munka elején vagyunk, ám Márainak egy 1929-es megállapítását talán alkalmazhatjuk szerzőjére: »Jó regény az, amit az ember közvetlenül elolvasás után egy kis ideig tovább csinál még magában...« Mi mást tehetne, tesz az értelmezések további hosszú sora?”* A tudós szerzőnek ez a reménye sajnos nem valósult meg. Tandori Dezsőnél olvastam, Örley István Márai-val foglalkozó kritikája kapcsán: „Örley gyémántvágó kése alatt Márai mintha üveg nélküli ezerszer nemesebb anyagnak bizonyulna, de az sarjadt ősközeti tökély híján való.”** Kemény, s talán a Márai-életmű értékét pontosan jelző mondat, de vajon az érték csökkent-e a sors súlyát, kérdezem, nem csak magamtól. Grendel Lajos is keményen fogalmazott: „Négy évtizedes karanténba zártsága után Márai Sándor itthoni rehabilitációja megtörtént már, igazi újrafelfedezése azonban várat még magára. 20. századi klasszikusaink közül regényei nem inspirálják úgy a kortárs magyar prózát, ahogy Kosztolányi Dezső

vagy Krúdy Gyula művei, s ahogyan arra a kortárs magyar irodalomnak szüksége volna. Lehet, hogy ennek a visszafogottságnak nem pusztán az az oka, hogy sokan ma is afféle bestselleríróként tartják számon, hanem az is, hogy java művei, közöttük is elsősorban az ún. krízisregények, túl súlyosak és túl feszélyezők a mai irodalmi divatok követői számára. Jelentős műveinek igazi itthoni megbecsülésére akkor számíthatunk, ha íróink újra nem csupán alanyban és állítmányban próbálnak majd gondolkodni.”*** Ezekkel a mondatokkal sem nézett szembe senki.

* Fried István: *Márai Sándor (ön)kanonizációja*, Kalligram, 2000. május, 8.

** Tandori Dezső: *Márai – Ottlik és Örkény tükrében*, uo.: 15.

*** Grendel Lajos: *Janus-arcú Márai*; uo.: 38.

14.

Egymásétól különböző kiindulópontokból elindulva is lehetett Márait olvasni. Meg lehetett tenni, könnyű volt megtenni az örök polgárság képviselőjének, aztán már csak legyinteni kellett, mondván, hogy itt semmi nem éri el azt a szintet, amelyik a Márai által leírt polgári világnak volt a jellemzője.

A polgári világgal, s magával a polgársággal én nem találkoztam, vagy ha igen, akkor az olvasmányaimban találkoztam vele. Gyerekkoromban sehol nem láttam polgárt, igyekvő, a kétkezi munkájukkal állandóan a megélhetésükért dolgozó emberek között éltem, múlt, hagyomány, értékképzés, vagyonteregetés kérdése az általam megismert világban fel sem merült. A visszatekintést, a jelenre való rálegyintést, a jelen minősítését soha nem tudtam elfogadni, főképpen azoktól nem, akik már kiüresedett értékekre hivatkoztak állandóan. Ettől a gondolkodástól és az ebből kinövő magatartástól idegenkedtem mindig.

Írtam polgárokkal a Kádár-rendszerben nem találkoztam. Nem tagadom, hogy voltak, hogy valahogy sikerült megőrizni magukat a számukra idegen világban, társadalmi szinten csak nyolcvankilenc után lehetett érezni a jelenlétüket. A valódi kérdést számomra akkor már az jelentette, hogy a számos átalakulás után, a korábbiakhoz nem hasonlítható körülmények között, a társadalmi mobilizáció hihetetlen felgyorsulása, majd megmerevedése és a családok szétesése, térbeli elkülönülése közepette egyáltalán kialakulhat-e egy, a társadalomnak tartást adó réteg.

15.

Szilasi László Máraival foglalkozó esszéjét olvasom. Szilasi meglepett ezzel az írással, ha jól tudom, eddig nem írt Márairól, de lehet, hogy írt, ez önmagában talán nem is érdekes.

Valójában azzal a határozottsággal lepett meg, amelyikkel Márait a magyar polgárság írójának látja-láttatja. Sokak számára ebben sem lehet semmi feltűnő, hiszen minden irodalomtörténet a polgárság írójának mondja Márait, a meglepő az, hogy Szilasi milyen erővel hiszi-mondja azt, hogy volt erős magyar polgárság. De nem is ezt mondja, hanem azt, hogy Márai gondolkodásának a kultúrahordozó magyar polgárság létébe vetett hite a legfontosabb jellemzője.

Márainak szüksége volt erre a hitre, nélküle nem lett volna az, aki volt, ez azonban nem jelenti azt, hogy az általa megélt-látott-vágyott polgárság valóban létezett.

Ha létezett volna, akkor nem történt volna meg..., s mondom a tragikus, az ember lealacsonyodását mutató történeti eseményeket, de tudom, hogy nincs igazam, mert másutt, ott, ahol erős tradíciókkal és jelentős anyagi erővel bíró polgárság létezett, szintén sok minden megtörtént, aminek nem kellett volna megtörténnie.

Idézem Szilasi László írását: „Úgy gondolom, hogy összetett és koncentrált figyelmével, szilárd és sérülékeny személyiségstruktúrájával, elegánsan szkeptikus, kitartott indulatosságával Márai Sándor naplója a magyar nyelvű prózairodalom egyik legjelentősebb szövege. Márai egy nagy élet munkájával próbálta bizonyítani, amit elsősorban csak ő állított igazán: hogy létezett kultúrahordozó magyar polgárság. Szövege csodálatosan történeti tér, amelyben, mint szerinte az angol regényekben vagy Montaigne-nál, maga a jellem a cselekmény.”

* Szilasi László: *De ugye, kérem, itt szabadság van?*, Európa, emigráció, Magyarország: Márai Sándor naplója New Yorkból, Élet és Irodalom, 2015. július 31. 13.

16.

Az előbb némi megvetéssel írtam arról, hogy korunk Márait szinte az aforizmagyártók szintjére rántotta le. Elgondolkodtam ezen, a jelenséget nem találtam meglepőnek.

Miért lenne meglepő, legalábbis számomra, ha azt is mondtam, hogy az irodalom utókora megszűnt létezni.

Ha nincs utókor, irodalmi utókor, akkor azon sem szabad meglepődni, hogy a társadalom a maga képére formálja a valamikori irodalmat, a valamikori mestereket, mondom.

Akkor, amikor még létezett az irodalmi utókor, akkor az irodalom mintákat tudott adni a társadalomnak, de az irodalmi utókor is önmagát helyezte előtérbe, önmaga képére formálta azt, akibe belekapaszkodott.

Ady Petőfi, Babits Vörösmartyja legalább annyira beszélt Adyról és Babitsról, mint Petőfiről és Vörösmartyról.

Így volt ez mindig. Mi, akik a hetvenes-nyolcvanas években kezdtünk Németh Lászlóval foglalkozni, a magunk világgal, az adott berendezkedéssel kapcsolatos küzdelmeit vetítettük vissza Németh Lászlóra, ahogyan indulni is tőle indultunk, így jött létre az, akit mi akkor Németh Lászlónak láttunk.

Ha erre a kérdéskörre gondolok, akkor mindig Milan Kundera Halhatatlanság című regényének sorai jutnak eszembe. Idézem: „Háború csak a tragédia világában létezhet; a történelem kezdete óta az ember csak a tragédia világát ismerte, és képtelen kilépni belőle. A tragédia korának csak a léhaság lázadása vethet véget. Az emberek már manapság sem a koncerttermekből ismerik Beethoven Kilencedik szimfóniáját, hanem az Örömmóda négy taktusából, melyet naponta hallanak a ‘Bella’ illatszerreklám kísérőzenéjeként. A tragédiát úgy söprűzik ki majd a világból, mint a kiöregedett rossz színésznőt, aki a szívéhez kapkod

*és rekedten szaval. A léhaság erélyes fogyókúra. A dolgok elvesztik értelmük kilencven százalékát, és könnyűek lesznek. Az ilyen súlytalan légkörben megszűnik a fanatizmus. A háború lehetetlenné válik.”**

Kérdezem, hol van és hol lesz a művek helye a világban?

** Milan Kundera: Halhatatlanság, fordította: Körtvélyessy Klára, Európa Kiadó, 1995, 167–168.*

17.

Nem tartom véletlennek, hogy Márai Sándor Naplóinak megismerése után kezdtem személyes hangú feljegyzéseket írni, az ezerkilencszázkilencvenben írott Noteszlapok című feljegyzésekben a rendszerváltozás kapcsán tett megfigyeléseimet, az ezerkilencszázkilencvenháromban írott Napló – ugyanarról című írásomban pedig személyes világunkat igyekeztem rögzíteni.

A személyesség iránti érdeklődés egyébként sem állt távol tőlem, Németh László világa ugyancsak ennek jegyeit viselte magán, ahogyan Cs. Szabó esszéi is, Cs. Szabót akkor is, s még később is sűrűn olvastam.

Márai naplóinak legfontosabb jellemzője az elemzés, a mérlegelés, a történés mérlegre tétele és a személyes világukkal való összekapcsolása.

S volt még egy fontos, el nem felejthető mozzanat, az, ahogy az egzisztenciát, az elemzés súlyát megadó egzisztenciát önmagában felépítette.

Ez volt az, amiről nyolcvankilenc-kilencvenben még nem tudtam semmit, mondom.

18.

Írtam már, hogy nyolcvankilencben és nyolcvankilenc után is naivak voltunk. Olvastunk, sokat olvastunk, jó irodalmat, társadalomtörténeti-politikai politológiai elemzéseket. A politológusok ezekben az években hihetetlen gyorsasággal tették eladhatóvá magukat, noha elemzéseik sokszor csak egy estére kiterjedő érvennyel bírtak, ennek ellenére néztünk, olvastunk, hallgattunk mindent, ami történelem, politika és közélet volt.

Mondjuk azt, tanulmányoztuk a történelmet, de nem ezt tettük, csak morzsákat vettünk elő belőle, s azt rágcsáltuk.

Ha nem ezt tettük volna, hanem valóban meg akartuk volna érteni a történelmet, akkor nem engedtük volna, hogy nyolcvankilenc társadalmi-politikai küzdelmeibe, főképpen pedig az akkor még ellenzéki erők egymással való kapcsolatába a gyűlölet beleegye magát.

De hát lehetett-e volna másképpen?

A huszadik század különböző előjelű diktatúrái, népcsoportok, társadalmi rétegek elleni hadjáratai után lehetett-e volna ez másképpen?, kérdezem.

Azt mondom, másképpen kellett volna történnie, mint ahogy történt, miközben magam sem tudom, hogy ezt miképpen lehetett volna elérni. Tudnunk kellett volna azt is, hogy mi vár ránk az átalakulás után. Nem nekem kellett volna tudnom, s nem is a másik embernek, hanem a kollektív tudásnak kellett volna tudnia, mondom.

Ha tudjuk azt, hogy mi vár ránk, ha tudjuk, mit akarunk elérni, akkor nem keveredünk bele értelmetlen vitákba, küzdelmekbe. Az elmúlt napokban az ezerkilencszáznyolcvankilences-kilencvenes-kilencvenegyes esztendő főképpen írók által írt elemzésébe, vitacikkébe néztem bele, ebben a pár írásban ott van minden, amin negyedszázada vitatkozunk.

Miért nem tudtunk ezeken túllépni, miért engedték, hogy ránk nőjenek a vitáink, kérdezem, s hozzáteszem a kérdéseimhez, ma már jókora álnaivsággal teszem fel ezeket a kérdéseket.

*Balassa Péter írta a kilencvenes évek elején: „A mindenki mást kiosztó magatartás nemcsak az önkritikát utasítja el arrogánsan, hanem offenzívája sikerességének biztosítéka egy pofonegyszerű fogás: mások büntudatának felkeltése. Elitek itt és ott, többnyire két póluson (s ennyi: betegesen kevés) a szellem és morál iparbáróiként lépnek fel, »most mi jövőünk érted?!« felkiáltással, s a kissé félelemkeltő vagy éppen fenyegető »érted« azoknak szól, akik nem tudják, nem hajlandók elfogadni akár e két pólus játékszabályait, mert azt gondolják, hogy a szellem és az értelmiségi lét nemcsak hatalom és pártállás dolga, akik úgy vélik továbbá, hogy az ember választhat, döntési képessége, azaz szabad akarata – független lelkiismeret dolga, és ezt nem kívánják átengedni másoknak. ... Papírforma szerint ma éppen a függetlenség az, aminek nincs helye a szellem mai napja alatt, amit finoman vagy durvábban, rafináltan vagy útszélien el kell tiporni, hitelét lehetetlenné kell tenni, tudását nem-tudásnak kell nevezni.”**

*Sándor Iván a kilencvenegyes esztendő kapcsán a koalíció működését elemezve megállapította, hogy minden a másik oldaltól való félelemtől és a vele szemben megnyilvánuló gyűlölelettől irányítva történik, az állandó szavazattöbbség hajszolása is. S fordítva, természetesen, ezt már én teszem hozzá, amikor eljön – s eljött – a fordítva ideje.***

* Balassa Péter: *Országos maszat*, in: Balassa Péter: *Szabadban*, i. h.: 85.

** Sándor Iván: *A karnevál harmadik napja*, *A kilencvenegyes esztendő*, Gondolat–Széphalom, 1992, 82.

19.

Első személyes hangú írásaimon, azok mozaikos szerkezetén, nagyképűségnek tűnhet, hogy erről beszélek, Ryszard Kapuściński hatása is érződött, én legalábbis utólag így érzem, a Lapidárium pársoros töredékeinek hatása, nem véletlenül, hiszen a Lapidárium első tömbjét ezerkilencszáznyolcvankilenc áprilisában kezdtük közölni.

Kapuściński utazó volt, mint Márai vagy Cs. Szabó, mégsem jutott eszembe, hogy mondjuk az utazásaimra az ő írásait vigyem magammal. Kapuściński nekem nem tájakról, városokról, országokról beszélt, számomra a legtöbbet a huszadik századról mondta. A század második felének talán a legfontosabb tanúja volt, tudósítói léte a világ számos fontos történéseinek, s még inkább folyamatának szemtanújává avatta, s mivel tapasztalatait-megfigyeléseit feljegyzéseinek hosszú folyamában általánosította, a század egyik legfontosabb, a konkrétság és az általánosság között vibráló feljegyzéssorozatát, ha tetszik, naplóját hagyta ránk.

Feljegyzéssorozatot, naplót mondok, mondanom kellett volna műveket is, riportokat, de úgy látom, hogy Kapuściński minden munkáját, legyen az napló, riport vagy „regény”, a személyes szabad beszéd jellemezte, s minden írásával egyetlen célt szolgált, azt, hogy tisztázza a szeme előtt lezajló történés jelentőségét, s azt a huszadik század már ismert, vagy éppen csak felsejlő folyamataihoz kapcsolja. Íróként a fejlődő, más kifejezést használva, a szegénységből kitörni akaró világban szerzett tapasztalataiból nyitott magának tereket úgy, ahogyan más utazásokból, kényszerűségekből Márai Sándor a maga naplóiban, naplófolyamában. Könyvei, legyen szó a Lapidárium köteteiről, vagy a szó szoros értelmében vett riportkönyvekről, az így értelmezett utazások feljegyzéseit, naplójegyzeteit, fragmentumait tartalmazzák. S ha így szemléljük Kapuściński írásait, akkor észre kell vennünk, hogy Márai Naplója és az ő Lapidáriuma között mély rokonság mutatkozik. Ugyanaz a személyes szabad beszéd, a személyes tapasztalat példává emelése mutatkozik meg mindkét aforisztikus feljegyzéssorozatban. Márai a minőségi életérzést kereste, Kapuściński a huszadik század jellemzőit, példák ezer és ezer során át, s mindkét feljegyzéssorozat mögött ott húzódik a huszadik század, s az a kérdés, hogy mekkora teret adott ez a század az embernek. Ha más nem, hanem csak a két személyes napló szerkezetét nézzük, akkor is a vállalkozások rokonsága mutatkozik meg.

Mindkét író a végső, a pontos megfogalmazásra törekedett, a jelenség legpontosabb leírására és megmutatására, hogy aztán újabb időpillanatokban mindketten újra és újra nekifussanak a megélt vagy meglátott jelenségek leírásának.

20.

Kapuściński nagy témái a hatalom, a kiszolgáltatottság, a tömeg, a szegénység, vele együtt a gazdagság, azzal együtt pedig a nyomor kifejezések köre csoportosíthatók. Tisztában volt, mondhatnám azt is, hogy a tapasztalatai alapján volt tisztában azzal, hogy az elszegényített, vegetatív létbe szorított, s az öntudatát is elvesztő tömeg bármire felhasználható.

A társadalmi mozgások egyik oldalán az eltömegesedést, vele s azzal együtt a kiszolgáltatottságot és a bármire való használhatóságot, a másik oldalon pedig a tőke koncentrációját és a gazdagság koncentrációját látta.

Ide kapcsolódik az, amit Kapuściński a világ elbugrisodásának veszélyéről mondott (történetesen nem a Lapidáriumban, hanem a Kovács Istvánnak adott interjújában). Bruno Schulzról beszélt, a lengyel íróról (Hrabal is hivatkozott rá sűrűn, Fahajas boltok című kötetét nálunk a Jelenkor Kiadó jelentette meg). Bruno Schulzot a háború alatt egy német katona ölte meg, ehhez kapcsolódva mondta Kapuściński: „Egy hitlerista – olvashatjuk az emlékiratokban, kézikönyvekben, újságcikkekben... És ezt hangoztatva, hangsúlyozva elmosódik, eltompul egy nagyon fontos tény; az, hogy az említett hitlerista, mielőtt hitleristává, fasisztává lett volna, mindenekelőtt egy primitív bugris volt. Egy bugris gazember. S a világot ma nem a fasiszmus veszélyezteti, amely állami szinten csak elvétve létezik itt-ott. A világot ma az elbugrisodás fenyegeti leginkább. A bányász, primitív, féktelen elbugrisodás... Aki Bruno Schulzot megölte, mindenekelőtt bugris gazember volt.

Tudta, hogy meg kell ölnie Bruno Schulzot, az alkotó, teremtő embert, aki oly értékeket tudott létrehozni, amire ő, a gyilkos, képtelen volt. Konkrétan, név szerint tudta, kit öl meg. És tudatosan végzett vele... A világban ma a kultúra elpusztítása a legnagyobb veszély."*

A bugris kifejezést Márai is használta, 1945-ös Naplójában a következőket olvashatjuk: „Magyarországnak az volt a híre a világban, hogy az »urak országa«. Ez nem igaz: Magyarország már régen nem az urak országa, hanem az úrhatnám bugrisok hazája. S az igazi urak éppen úgy kivesztek ebből az országból, mint a műveltség. Maradt a nyegle és kapzsi dzsentri, a megtollasodott bugris, aki felelősségérzet és erkölcsi igény nélkül követelt osztálya számára érdemtelenül előjogokat."**

Kapusiński ugyancsak helytálló megfigyelése, hogy a gazdagság újrateheríti önmagát, azaz, aki meggazdagodott, az még gazdagabb lesz, ennek megfelelően pedig az, aki szegénynek született vagy elszegényedett, folyton lejjebb szorul a társadalomban. A gazdagság pedig szegényli a szegénységet, ezért nem néz szembe vele, inkább a maga világába húzódik vissza.

* Kovács István: *Világok töréspontján*, Beszélgetések Ryszard Kapusińskival, Rejtjel Kiadó, 1998, 26.

** Márai Sándor: *A teljes Napló 1945*, Helikon, 2006, 93.

21.

Akár a fenti példával összevetve is mondom, hogy a legalapvetőbb változások kétségtelenül a politikában következtek be.

A politika történéseit akkor közvetlenül figyeltem. Nem másképpen, mint korábban, s nem másképpen, mint később, akkor is, korábban is, később is, olvastam a napilapokat, a különböző elemzéseket, figyeltem a rádió híradásait, a Kossuth Rádió este tíz órai híreire még gimnazista koromban kaptam rá, minden este meghallgattam, ez volt a legösszefogottabb híradás. A nyolcvanas években már tudatosan figyeltem a politikai élet történéseit is, s a legkülönbözőbb forrásokból gyűjtöttem a magam számára a politikai információkat. Nyolcvanhéttől, mondjuk, nyolcvanhéttől visszanezve sehol nem lehet pontos határvonalat húzni, mindent, amit lehetett, elolvastam, meghallgattam, ha mentünk valahova, akkor is vittem magammal a rádiót, hallgattam a híreket, a fülemhez tartva forogtam, hogy a Szabad Európát valamennyire érthessem. A Gorbacsov elleni puccs idején, a tokaji írótáborban egyszer hirtelen megszólalt a táskámban a magammal vitt kiskisrádió, Skultéty Csaba, maga is régi szabadeurópás, felháborodottan kérdezte, hogy mi ez. Emlékszem, Gálfalvi Gyurival és Grendel Lajossal kimentünk a tereméből, s meghallgattuk a híreket.

22.

Mindezek ellenére a nyolcvanas évek végére sem kerültem közelebb a politikához, az került közelebb az emberek világához, s hozzám is. Abban az irodalmi közegben, amelyikben éltem, nem lehetett nem politikáról beszélni, s egyébként is, az akkori nem parttalan világban minden hír, minden történés visszaverődött valahonnét, minden hangosan szólt, kis túlzással azt is mondhatom, hogy mindenki tudott mindenről.

23.

Írtam már, egynéhány politikai eseményen magam is részt vettem, tényként írom, ott voltam a lakiteleki sátorban, s néhány politikai eseményként értelmezhető megyei értekezleten. A különböző, akkor talán még ellenzékiinek sem nevezett találkozók, mert nem emlékszem, hogy a monori vagy lakiteleki találkozóhoz bármilyen híradásban is hozzákapcsolták volna az ellenzéki jelzőt, szóval ezeknek a találkozóknak a résztvevőit nagyobb részt ismertem, olvastam tőlük, vagy találkoztam velük, ezért valójában akkor lepődtem meg, amikor olyan valakivel találkoztam, akivel addig még nem. Egyszer Zelei Miklós Kasza Lászlót mutatta be a kecskeméti művelődési ház lépcsőjén, ezen meglepődtem, akkor már elhittem, hogy közel a rendszerváltás, ha már a Szabad Európa Rádió tudósítója is megjelenik egy hazai politikai rendezvényen. Nyolcvankilenc novemberében, az emlékezetes irodalmi estünkön, itt történt meg Sziveri János utolsó nyilvánosság előtti szereplése, Szócs Géza is a Szabad Európa Rádió tudósítójaként vett részt. Olvastam a híreket, tudtam sok mindenről, de a politika világához nem kerültem közelebb.

24.

Ezerkilencszáznolcvankilencet politikai forradalomként értelmeztem, legfontosabb eredményének a politikai élet vezetőinek eltüntetését, csöndes nyugalomba küldését tartottam.

Mindezek mellett, számomra legalábbis, mintegy kísérőjelenséggént zajlott le az egypártrendszer felszámolása s egy újfajta társadalmi rend kereteinek a kialakítása.

A történések Magyarországon csöndesen, a külső szemlélő számára már-már békés elrendezettséggel zajlottak, mintha megint mindennek eleve elrendelt célja lett volna, s mintha minden történés egy előre meghatározott folyamat része lett volna.

A történések nem az egész társadalom megmozdulásának eredményeképpen történtek meg, hanem inkább a társadalom egészének figyelmétől kísérve.

A változások végigvételére a benne résztvevők számára a társadalom szándéka, érdeklődése adott felhatalmazást.

A változások irányítói közötti politikai-történelmi-gondolkodásbeli különbségek a társadalom előtt nem mutatkoztak meg. A csalódottság, nem egy esetben a társadalmi kiábrándultság akkor következett be, amikor ezek a különbségek már a nagyobb nyilvánosság számára is nyilvánvalóvá váltak.

25.

A politikai forradalom számos jelenséget magába foglal, hiszen átfogó kifejezés, az általa megjelölt fogalom gazdag tartalommal bír. Jelentősége megkérdőjelezhetetlen a közvetlenül megfigyelhető jelenségek szintjén is, így az egyes következményei között sem lehet fontossági sorrendet felállítani. Ha lehetne,

akkor azt tartanám a legfontosabbnak, hogy az országot visszakapcsolta a haladó világhoz, azt, hogy a világban feltűnő új jelenségek nem álltak meg a határ előtt, hanem bejöttek hozzánk is. Tudom, sokféle vonatkozásban lehet érteni azt, amit az előbb mondtam, ezért az előző mondathoz hozzáteszem azt is, hogy az előbbieken a korszerűség minden téren megmutatkozó jelenségeire gondoltam.

26.

Nyolcvankilencet elsősorban politikai forradalomnak tartottam, írtam az előbb. Ehhez azonnal hozzá kell tennem, hogy semmit nem tudtam arról, hogy mi következik akkor, amikor eltűnik az addigi egyetlen párt, és a vezetői is eltűnnek.

Nem tudtam, hogyan kell pártot alapítani. Azt sem tudtam, hogy miképpen működik a többpártrendszer, a pártok közötti koalíciókról sem tudtam semmit, nem is nagyon tudhattam, mert soha nem éltem többpártrendszerben. Az, ami az ezerkilencszázkilencvenben megtartott választásokkal elkezdődött, számomra, s feltehetően nem csak számomra, teljesen új volt.

Innét nézve egyáltalán nem tartom véletlennek az ún. történelmi pártok színre lépését, még akkor sem, ha meghatározó szerephez csak rövid időszakokban juthattak, s azt sem, hogy a párttá formálódott MDF-ben Antall József jutott meghatározó szerephez, hiszen gondolkodását, családi örökségként is, a politikai térben való létezés határozta meg. Ugyancsak kézenfekvő, hogy a Független Jogász Fórum meghatározó szereppel bírt az Ellenzéki Kerekasztalon belül, ahogy az is egyértelmű, hogy az induló FIDESZ tagjait jogi és politológiai tanulmányaik segítették a politikai életbe való belépésben.

Korábban érdekképviselétről, érdekvérvényesítésről és érdekegyeztetésről sem hallottam. A Kádár-rendszerben minden felülről intéződött, ezért kezdetben érthetetlen volt, hogy önmagunk, most ezen mondjuk az irodalmat, az irodalmi folyóiratokat értem, szervezeteket hozunk létre, vagy egész egyszerűen úgy-mond harcba induljunk az érdekeink képviselésében.

Voltak-vannak, akik előbb tanulták meg az érdekeik képviselését, vannak, akik még ma sem találják meg azt a formát, amelyikben az önmagukén túlmutató érdekeket képviselhetnék, mások a politikai élet kereteit tarják még mindig eleve adottnak, nem érzik, hogy azok állandó megújításra szorulnak, azaz nem érzik, hogy ennek a régítől különböző világnak alulról építkezve kellene felépülnie.

27.

A történesek tudatos figyelője, időnként résztvevője voltam, az átalakulás időszakának számos fontos szereplőjét ismertem, néhányukkal rendszeresen beszélgettem, ezekre a találkozásokra-beszélgetésekre visszautalva használok most a többes számot, s így mondom azt, hogy nem éreztük, akkor nem éreztük a magyar társadalom összetettségét, tagoltságát.

A Kádár-rendszer, igaz, felszámolódásának időszakában már minden összetettebb volt, mint korábban, igyekezett jól áttekinthető, leegyszerűsített formákban működő társadalmat teremteni. Feltételezhető, hogy a rendszer által megteremtett, a munkásosztályt, parasztságot és az értelmiséget megnevező, erősen leegyszerűsítő kategóriákat senki nem vette komolyan, a nyolcvanas évtizedben ezek a fogalmak már használhatatlannak bizonyultak, a társadalom egyszerűen kinőtt, valósággal kibújt a leegyszerűsített fogalmak alól, azokat már nem lehetett a társadalomra húzni. Hasonlóképpen voltunk a mentalitással, különösképpen a társadalomhoz és a történelemhez kapcsolódó gondolkodással. A rendszer erősen politikaközpontú volt, az éppen aktuális ideológiai helyzet által irányított társadalom- és történelemképet sugallt, a nyilvánosságban, kivéve a valódi nyilvánosság szigeteit, csak ez jelenhetett meg, ezért a felülről érkező pressziók megszűnése után valóságos meglepetést jelentett számomra a legkülönbözőbb ideológiákkal fellépő csoportok nagy száma.

Éppen úgy, ahogy a társadalom tagoltsága, az érdekek sokrétegűsége is kézzel tapinthatóvá vált.

Az egyik oldalon ott volt a huszadik század végi társadalom összetettsége, a másik oldalon a huszadik századon végigvonuló, sokszor háttérbe vagy föld alá szorított politikai-ideológiai törekvések felszínre kerülése, összehangolódásuk nemhogy akkor, de máig sem történt meg.

A huszadik század minden torzszülött történése, a „zsákutcás történelem” minden következménye felszínre tört akkor, amikor azokat felülről nem fojtották el. Ezerkilencszáznolcvankilenc örömmámorában erre nem gondoltunk.

28.

A kilencvenes évek is évtizeddé álltak össze, csak azt nem tudom, hogy akadt-e ennek az évtizednek, mint más évtizedeknek, mondjuk, a hatvanas vagy hetvenes évtizednek egységes jelzője, mondom.

Az utókor történészei majd biztosan ellátják valamilyen jelzővel ezt az évtizedet is, lehet, mondjuk, ha Magyarországot nézem, a többpárti demokrácia megalapozásának évtizede, vagy akár az útkeresés évtizede is, mondom.

Ezekhez az évekhez a magam tapasztalatai alapján az átmenetiségen túl semmiféle jelzőt nem tudok társítani.

Az újabb századfordulót, ez történetesen az ezredfordulóval is egybeesett, nem azzal a várakozással vártuk, mint amilyenrel száz évvel korábban várhatták a huszadik századot. A huszadik századiság a tizenkilencedik század felől a korszerűséget, a modernitást jelenthette, hasonló elképzelések a huszonegyedik századdal kapcsolatban fogalmazódtak meg. Szilágyi Domokos verssorára emlékszem, Szeretnék élni 2000-ig, írta, s természetesen a 2000 című lap jut eszembe, a címadás szándéka szerint a Huszadik Század című folyóirat megfelelőjeként, mondom.

A huszadik század végén benne éltünk egy még ma is tartó, s egyre inkább állandónak tűnő modernizációs folyamatban, a folyamat egészét és egyes részeit azonban nehéz volt értelmeznünk, ezért modernizációs célokat sem fogalmaztunk meg, mondom.

29.

Ebben a könyvben is telnek az évtizedek, eddig a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évekről írtam, aztán jönnek majd az újabb, az egymásra egyre jobban hasonlító évek és tíz évek, minél kevesebb idő választ el a korábbi történésektől, azok egyre jobban összefolynak előttem, egyetlenegy eseményhalmaz részét képezik, mondom.

Nem tudom, hogy mi a lényeges és a lényegtelen, mi mire hatott, minek mi a következménye, s azt sem, hogy egy-egy eseménysor valójában mikor is kezdődött. Az elmúlt húsz-huszonöt év belső történéseit sem tudom pontosan megnevezni, a szükségszerűen adott dátumok, születések, házasságkötések és sajnos halálok időpontjai is egymáshoz való viszonyításukban rögzültek bennem, a régi családi bibliák, amelyeknek üres oldalaira a legfontosabb családi eseményeket feljegyezték, eltűntek, s nem tudom, mi lép majd a helyükre, mondom.

30.

Emerson, a tizenkilencedik század nagy amerikai bölcseleje, miután tisztázta az emlékezetnek az ember életében betöltött szerepét, arról írt, hogy Platón megvetette az írást, bárbar találmánynak tartotta azt, mert a mellőzése révén gyengítette az emlékezetet.

Emerson kérdezi azt is, mi más az újság, mint szivacs, vagy a felejtés receptje? S hozzátette azt is, hogy minden tény helyett, amit az emlékezet nyer, egy másik tény kiszorul, s csak az marad emlékezetes, amit a lelki alkat átlelkesít.

Így ugyanazt mondta a nyomtatásról, mint amit Platón mondott az írásról, mondom.

Mit mondana ma az esszé nagymestere, kérdezem, amikor a nyomtatott újságok már eltűnőben vannak, helyettük az emlékezetünk számítógépes oldalak százait igyekszik egyetlen nap alatt lefényképezni, vagy gyors olvasással átfutni, hogy aztán gyorsan felejtődjön minden, ami egy nap alatt a szemünk elé került, kérdezem.

Idézem azt, amit Emerson az emlékezet fontosságáról szép tizenkilencedik századi nyugalommal írt: „Az emlékezet elsődleges és alapvető képesség, nélküle a többi sem tud működni: a cement, az aszfalt, az öntőforma, amelybe a többi képesség ágyazódik, vagy a szál, amelyre az embert alkotó gyöngyök felfűződnek, hogy megalkossák a személy azonosságát, amely az erkölcsi tettekhez szükséges. Nélküle minden élet és gondolat összefüggéstelen egymásra következés volna. Ahogy a gravitáció megakadályozza, hogy az anyag felrepüljön az űrbe, úgy szilárdítja meg az emlékezet a tudást: ez az összetartó erő akadályozza meg, hogy a dolgok egy halomba hulljanak, vagy hullámokban sodródjanak. ... Fenséges karjai erejével az emlékezet a lehetetlent teremti meg az ember számára: egybefogja a múltat és a jövőt, szem előtt tartva mindkettőt, egyszerre létezve mindkettőben, a sodrásban él, folyamatosságot és méltóságot nyújt az emberi életnek. Megtart a családunk, a barátaink számára. Így beszélhetünk

*otthonról, így van csak annak értéke, ami új. ... Az aktív elme számára a Múlt minden pillanatban nagyobb értéket nyer, mert emlékezete szüntelenül tisztul, és javul a rendszere. ... Az emlékezet nem zseb, hanem élő oktató: prófétai érzéke van az általa őrzött értékek iránt; őrangyal, aki azért van ott benned, hogy lejegyezze életed, és a lejegyzés által áttelekít, hogy emeld magasba. Olyan szentírás, amely az ember születésétől fogva nap mint nap íródik; feljegyzései tele vannak jelentésekkel, amelyek sorra nyílnak meg, ahogy az illető tovább él, egymást magyarázzák, megmagyarázzák neki a világot, és kiterjesztik értelmüket, ahogy tovább halad, míg végül a természet és az élet teljes törvényévé nem válik.”**

* Ralph Waldo Emerson: *Az emlékezet*, fordította: Mesterházy Mónika, Műhely, 2015. 5–6., 5., 6.

31.

Nem tudom, hogy mi lép majd az emlékezet helyére, mondom.

Azt sem tudom, meddig múlnak velem együtt az évtizedek, mondom.

Rakódnak, rakódnak egymásra, de azt nem tudom, hogy mikor és hogyan lesz vége az én történetemnek. Tűnődj ember, van miért tűnődnöd: / hogy talán mégis / álom csak a világ – olvasom a Péter Márta verse előtt lévő Sinka István-sorokat, s arra jutok magammal, hogy éppen az élet lezárulása mutatja majd meg, mennyire nem álom volt ez a világ.

Ma már a jövő engem sem úgy foglalkoztat, mint ahogy korábban foglalkoztatott, mondom. Tudom, akkor a világ átalakulása volt a tét, csak ezt írom le, s nem nyúlok vissza a reformkorba az ide kapcsolódó idézetért, de hát most is egy nemzetnek sorsa áll előttünk, mondom, hogy mégiscsak idézzem Vörösmartyt, mégis másképpen tekintek a jövőre, mint korábban, mondom.

32.

Korábban nagy távoli célok, ideák, utópiák foglalkoztattak, ma a napi élet megélése ad feladatot nekem is, mint mindenkinek. Nemcsak hogy gyakorlatibbá vált a világ, nemcsak a közösségeket, nemzeteket, avagy az emberiséget összefogni akaró ideák tűntek el, hanem lassan az emberi élet korábban elfogadott, a mindennapiságon túlmutató céljai is, mondom.

Azt is mondom, hogy nyolcvankilencben nyitottabbak voltunk, mint amennyire ma nyitottak vagyunk rá. Akkor valóban nyitottak voltunk a világra, mi több, meg akartuk változtatni azt, ma a napi feladatokba süllyedünk bele.

Akkor előttünk volt minden, egy másik világ, egy új társadalmi berendezkedés, a korlátlanak hitt lehetőségek, az addig elérhetetlennek hitt technikai civilizáció, ma mindez itt van körülöttünk, de nem csak hogy nem elérhető mindenkinek, inkább úgy mondom, hogy egyre kevesebbeknek elérhető, s ha elérhető is, a fogyasztás vágya, no meg a reklámok azt hirdetik, mindennél van jobb, szebb, tökéletesebb.

Ebben a helyzetben az ember egyre inkább a maga átjárható, elrendezhető, s a korábbinál kisebb saját világára figyel.

33.

Nyolcvankilenc történeteiben legjobb énünkkel vettünk részt, a réginél jobbat akartunk, a létharcról, az egymás ellen vívott küzdelmekről szó sem esett, mondom visszatekintve.

Mára szó szerint belekötöttük magunkat a világba, ahogy a tudósok mondják, hálózatok tagjai lettünk. Mobiltelefonnal a zsebünkben járjuk a világot, esténként, bárhol is vagyunk, kedvenc internetes oldalainkat keressük meg, s megijedünk, mint én most, amikor kiderül, hogy nincs internetes kapcsolódásunk, mintha a világgal való kapcsolatom szűnne meg ezzel, mondom, mintha leszakadnék a világ köldökéről, ha akár egy percet is tartózkodtam volna ott, mondom. Az adott helyzeten kicsit ironizálva mondom ezt, pedig komolyan gondolom, mert azt, hogy a lehetségesnél öt perccel később olvassam el az adott levelet vagy hírt, ma már nehezen viselem el, nyilván mások is így vannak ezzel.

(Folytatjuk)